

Дописни члан АН СССР Ј. А. Писарев

ПРОБЛЕМ ЦРНОМОРСКИХ МОРЕУЗА И РУСИЈА УОЧИ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Једно од најважнијих али недовољно изучених питања јесте и однос царске Русије према проблему црноморских мореуза у периоду тзв. „новог курса“ П. А. Столипина — В. Н. Коковцова — С. Д. Сазонова (од јануара 1908. до новембра 1914. године), тј. у годинама које су непосредно претходиле првом свјетском рату и у његовом самом почетку — дакле када Турска није још била ступила у рат и када се царска руска влада, заинтересована за неутралност Турске, придржавала одговарајуће линије своје балканске и блискоисточне политике.

Изучавање овог питања је врло важно са научног и политичког аспекта: са научног — зато што нови изворни документи омогућавају уношење коректива у устаљену представу о спољно-политичкој оријентацији руског царизма у том региону, а са политичког — због тога што објективна анализа тадашњих догађаја разобличава већ традиционалну концепцију буржоаске историографије која одговорност за рат са Турском сваљује на Руску империју.¹

Да би се правилно схватио овај проблем неопходно је јасно разграничити двије ствари: циљеве руског царизма на Балкану и Блиском истоку и реалне могућности њиховог остварења.

¹ Geyger D., *Der russische Imperialismus. Studien über den Zusammenhang von inneren und auswärtigen Politik 1864—1914*, Göttingen, 1971; Linke H., *Das zaristische Russland und der Erste Weltkrieg. Diplomatie und Kriegsziele, 1914—1917*, München, 1982; Stieve F. und Grat Montgelas, *Russland und der Weltkonflikt*, Bln, 1987.

Многи аутори, изучаваоци руско-турских односа, заустављали су се углавном на првом питању.²

Црноморски мореузи играли су важну улогу у спољнополитичким плановима Петрограда, при чему је њихов значај за Русију добијао у важности адекватно развоју капитализма, прије свега у јужним областима ове земље. Уочи првог свјетског рата Русија је кроз Босфор и Дарданеле извозила скоро половину (47 %) своје индустријске и трговачке робе и 2/3 свог жита.³

Мореузи су отварали пут руском капитализму ка балканском и блискоисточном тржишту. О томе се, дјелимично, говори у брошури П. Б. Струвеа „Велика Русија“, штампаној 1908. године. „Вријеме је да се призна“ — писао је он — „да за стварање Велике Русије постоји само један пут: усмјерити све снаге на ону област која је стварно доступна њеним реалним утицајима. То је — читава област Црног мора, тј. ове земље са европске и азијске стране, оријентисане на Црно Море. Овдје постоји реална база за наше неоспорно привредно и економско господство: људи, камени угаљ, гвожђе. Основа руске спољне политике, на тај начин, треба да буде економско господарење у рејону Црног мора“.⁴

Министар иностраних послова Русије С. Д. Сазонов, образлажући значај активне руске политике у рејону Мореуза, писао је цару 23. новембра 1913. године: „Онај који влада Мореузима поједује кључ за продор у Малу Азију и хегемонију на Балкану“.⁵

На крају, Босфор и Дарданели имали су особит војно-стратегички значај за Руску империју, јер су заклањали 2.100 km незаштитене руске обалске границе и истовремено служили као врата за излаз њене војноморске флоте у Средоземно море. Улога Мореуза особито је ојачала послје руско-јапанског рата 1904—1905. године, када је Русија, изгубивши позиције на Далеком истоку, почела да се оријентише на оживљавање своје политике у Европи, на Балкану и Блиском истоку. „Русија“ — изјавио је министар иностраних послова А. П. Извољски свом аустријском колеги А. Еренталу за вријеме њиховог сусрета у Бухлау 8. септембра 1908. године — „изгубила је Манџурију са Порт-Артуром и, отуда, и излаз на Истоку. Од сада је основа јачања војне и поморске снаге Русије Црно море. Због тога Русија мора добити излаз у Средоземно море“.⁶

Освајање Босфора или, као минимум, ревизија статуса Мореуза у корист Русије, за Петроград је било изванредно важно

² Покровский М. Н. Как русский империализм готовился к войне, — Большевик, 1924, т. 9; Захер Я. М. Константинополь и проливы — Красный архив, 1924, т. 7, стр. 45—47.

³ Проливы, М., 1923, стр. 62—63.

⁴ Русская мысль, 1908, М., стр. 146; Шебунин А. Н., Россия на Ближнем Востоке, Л., 1926, стр. 97.

⁵ АВПР, Ф.П.А. д. 134, л. 66.

⁶ ГП, Бд. 35, стр. 76, 79.

питање, о чему су у више наврата говорили цар и његова најближа околина. „Моја мисао је увијек била: Мореузи!“ — повјерљиво је саопштавао Николај II личном представнику Виљема II при царском двору у Петрограду капетану друге класе Т. Гинцеу. — „Ја сам о томе говорио његовом величанству у Бреслауу 1897 године. Ја о томе мислим у посљедње вријеме и никада нијесам издавао своја убјеђења“.⁷

Истовјетно мишљење имали су лидер војне партије велики кнез Николај Николаевич, министар војске А. М. Сухомлинов, министар трговине и индустрије С. И. Тимашов, начелник цареве војне канцеларије кнез В. Н. Орлов, директор Азијског (I политичког) департмана Министарства иностраних послова, будући посланик у Београду кнез Г. Н. Трубецки и многи други. Истичање православног крста на џамији Аја Софија у Цариграду био је један од најглавнијих програмских захтјева панслависта и разних буржоаских партија у Руској империји — од кадета до монархиста и црносотинаша.

Ипак, је ли царска Русија имала реалних могућности за остварење тих планова? Да ли је она имала, изгубивши у рату са Јапаном скоро читаву флоту, могућности да заузме Босфор и Дарданеле? Зар није реалније сматрати да је између амбиција руског царизма и његових моћи постојао битни и суштински несклад који је утицао и на његову политику према Турској? На ове противурјечности самодржавља у више наврата је указивао В. И. Лењин. У чланку „Пад Порт-Артура“, који је написан 1905. године, Лењин је царизам називао „повампиреним гробом“, указујући на неприпремљеност државе за савремени рат. „Војна моћ самодржавне Русије показала се јадном. Царизам се освједочио као сметња савремене, на висини најновијих захтјева савремене организације војних вјештина. “⁸ Упоредо са тим, Лењин је указивао на агресивност царизма, његову тежњу да овлада Мореузима, Цариградом, Галицијом, Персијом.⁹ То се, у пуној мјери, читовало за вријеме првог свјетског рата, када су се коначно формулисали ратни циљеви руског империјализма.

У совјетској историографији је већ био извршен покушај анализе укупне сложености ситуације у којој је царска влада рјешавала питање Мореуза.¹⁰ Петроградска влада је, формулишући своју „турску политику“, била принуђена да узме у обзир три чињенице: неприпремљеност за рат са Турском, иза чијих је леђа

⁷ Lambsdorff G, *Die Militärbevollmächtigten Kaiser Wilhelms II am Zarenhoffe 1904—1914*, Berlin, 1937, стр. 316.

⁸ Ленин В. И, *Полн. собр. соч.*, т. 9, стр. 157.

⁹ Види Ленин В. И, *Полн. собр. соч.*, т. 20, стр. 162; т. 26, стр. 241, 273.

¹⁰ Шацило К. Ф, *Русский империализм и развитие флота*, М., 1968; Бетужев И. В, *Борьба в России по вопросам внешней политики. 1906—1912.*, М., 1959; Силин А. С, *Экспансия германского империализма на Ближнем Востоке накануне первой мировой войны*, М., 1976.

стојала Њемачка, непоузданост у савезнике Тројног споразума, прије свега Енглеску, која је тежила да Руско царство одбаци од Мореуза, и опасност од револуције у случају њеног ступања у рат.

Министар морнарице И. К. Григорович, разматрајући први фактор, писао је 20. децембра 1913. године министру иностраних послова С. Д. Сазонову следеће: „За неко вријеме за Русију је пожељно одлагање рјешења Источног питања (тј. заузимања Мореуза — Ј. П.) уз услов строгог чувања политичког статуса кво“.¹¹ При томе се он ослањао на сазнање о немоћи руске црноморске војнопоморске флоте, која није била у стању да води операције ни против Турске, а поготово не и против Њемачке. Министар морнарице напомињао је да програм изградње војнопоморских снага може, у најбољем случају, бити завршен тек кроз 5—6 година и да се, без извршења тог програма, Русија не може надати побједи у поморском рату.¹²

Морнарички генералштаб (МГШ) истовремено је скренуо пажњу царској влади и на други фактор — непријатељски однос Енглеске према руским плановима о Мореузима. У меморандуму Иностраног одјека МГШ цару, састављеном крајем 1812—почетком 1913. године (у документу није наведен тачан датум), стоји: „Могуће је бити савршено увјерен у то да ће Енглеска урадити све што од ње зависи, укључујући чак и понављање 1878. године, да би Русију онемогућила да чврсто стане на обалама Архипелага“.¹³

Велика Британија је претендовала на Мореузе, тежећи да тиме обезбједи своју хегемонију на Блиском истоку. Освајачке планове британског империјализма разоткрио је тада познати публициста Џон Елис БAKER. „Балкан и Мала Азија“ — тврдио је он — „најважнија су стратегијска позиција у свијету. Они су, сами по себи, језгро и центар Старога свијета, раздвајају и истовремено спајају три континента: Европу, Азију и Африку. Балкан и Турску Енглеска може користити за вођење рата, а такође и за трговину. Они се налазе у региону из кога је могуће угрожавати и водити операције против три континента“.¹⁴

Енглеска је истакла пројекат интернационализације Мореуза, који је подривао суверенитет Турске и индиректно био уперен против Русије. Према том пројекту, управљање Босфором и Дарданелима требало је предати међународној комисији, у којој би Енглеска имала кључну позицију, као најјача поморска земља на Медитерану. Царска влада је одбацила тај предлог, сматрајући мање опасним ако се Мореузи задрже под турским суверенитетом од њихове предаје међународној комисији великих сила. „Турска“ — писао је С. Д. Сазонов цару 23. новембра 1912. године — „није

¹¹ ЦГВИА СССР, ф. 2000, оп. I, д. 631, л. 32.

¹² Исто.

¹³ ЦГАВМФ СССР, ф. 418, оп. 1, д. 4269, л. 76.

¹⁴ ЦГИА СССР, ф. 776, оп. 32, д. 132, л. 311.

ни одвећ снажна ни одвећ слаба држава; није способна да нас угрожава али је истовремено принуђена да се са нама разрачунава".¹⁵

Војни аспект рјешења овог питања открио је начелник Црноморског оперативног одјељења Морнаричког генералштаба, капетан друге класе А. М. Немитц. „За Русију“ — писао је он — „боље је да на Босфору и Дарданелима стоје турски топови, него да тамо гледамо представнике међународне комисије“.¹⁶

Царској руској влади се супротстављала и Француска у спровођењу балканске и блискоисточне политике.¹⁷ „Блиски исток“ — констатовоао је С. Д. Сазонов — „био је она област гдје, чак и после стицања Русије и Француске у савезничке односе, нама није увијек успијевало постићи пуну сагласност наших политичких погледа и циљева“.¹⁸

То што је Сазонов називао одсуством „пуне сагласности“ руски Генералштаб је одређеније квалификовао. У преамбули „Плана одбране Русије за случај општеевропског рата“, израђеног 1912. године, писало је: „Савремена политика Француске јасно показује да ће прије свега пазити своје интересе а не интересе савеза“.¹⁹

На крају, немали значај за одређивање спољнополитичког курса Руског царства имао је и фактор нестабилности унутрашњих политичких прилика у пространом царству. На ову страну те чињенице пажњу је обратио председник владе П. А. Столипин на савјетовању одржаном 21. јануара 1908. године о балканском и блискоисточном питању. Указавши да ратна пријетња може изазвати пораст револуционарног покрета у Руском царству, Столипин је изјавио: „Нова мобилизација у Русији ојачала би снаге револуције, из које тек што смо почели да излазимо. У таквом моменту не треба улазити у авантуре“.²⁰

То су били главни разлози који су царску владу приморали да заузме курс нормализације односа са Турском, а не конфронтацију са њом.

У Петрограду су узимали у обзир и то што су у самој Турској постојале знатне снаге које су се бојале поробљавања њихове земље од стране њемачког империјализма, па су зато биле заинтересоване за зближење са Русијом. После анексије бивших турских провинција Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске,

¹⁵ АВПР, ф.П.А., д. 134, л. 66.

¹⁶ Красный архив, 1924, т. 7, стр. 33.

¹⁷ Види: Бовыкин В. И, *Русско-французские противоречия на Балканах и на Ближнем Востоке накануне первой мировой войны*, — Историч. записки, 1957, т. 59; Боев Ю. А, *Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914)*, Киев, 1964.

¹⁸ Сазонов С. Д, *Воспоминания*, Берлин, 1927, стр. 266, 302—303.

¹⁹ ЦГВИА СССР, ф. 2000, оп. 2, д. 1079, л. 2. Бовыкин В. И. Указ. соч.

²⁰ Цит. по: Шебунин А. Н, *Россия на Ближнем Востоке*, Л., 1926, с.

извршене 1908. године, дошло је до хлађења односа између Турске и њемачке савезнице Аустро-Угарске. Године 1911. и 1912. пламтио је рат између Турске и другог њемачког савезника — Италије, чиме се, такође, могла користити Русија, која би на тај начин учврстила своје позиције у Османској империји.²¹ На крају, царска влада се надала да ће успјети да постигне зближење Турске са балканским државама и, на тој основи, створити војно-политички блок, који би, налазећи се под заштитом Русије, уперео своју оштрицу против Аустро-Угарске, а у перспективи и против Њемачке.²²

Спољнополитички апарат на Певчевском мосту у Петрограду предвидио је два облика формирања таквог блока: минимални и максимални програм. Минимални програм је предвиђао стварање балканског савеза само из балканских држава — Бугарске, Србије, Црне Горе и Грчке, а максимални — шири регионални савез, у који би ушле још и Турска и Румунија. Максимални програм био је теже остварљив, јер је Турска, иако није била у савезу са Њемачком, била под њеним снажним утицајем, док је Румунија била чланица Централне коалиције. Ипак, у Петрограду нијесу губили наду на могућност промјене оријентације тих држава. Државни преврати у Турској свједочили су о њеној унутрашњој нестабилности,²³ а у Румунији је, због Трансилваније, постојало јако анти-аустријско расположење, па је ствар ишла према зближењу Букурешта са силама Тројног споразума.²⁴

У оквирима ових програма Министарство иностраних послова Русије предвиђало је и рјешење проблема Мореуза. При томе су предвиђане двије могућности: обнављање Ункјар-искелеског уговора између Русије и Турске из 1833. године, који би омогућио Русији да учествује у одбрани Мореуза, и ревизија оних чланова Лондонске поморске конвенције из 1871. године који су одређивали права на Мореузе. Полазећи од планова стварања опште-балканског савеза, у Петрограду су постављали питање промјене статуса Мореуза у корист не само Русије већ и других држава на црноморској обали — Бугарске, Румуније па и Грчке, а такође и других земаља заинтересованих за Црно и Средоземно море — Србије и Црне Горе.

Ипак, рјешење питања Црноморских мореуза у знатној мјери је зависило од Турске, која се, упркос тврдњи турског реакционарног историчара И. Курата, није ограничавала на улогу „па-

²¹ Види: Яхимович З. П, *Итало-турецкая война 1911—1912*, М., 1967

²² Види: Писарев Ю. А, *Балканский союз и Россия*. — Советское славяноведение, 1985, № 3.

²³ Алиев Г. З, *Турция в период правления младотурок. (1908—1918)*, М. 1972.

²⁴ Кросс Б. В, *Предпосылки отхода Румынии от Тройственного союза накануне первой мировой войны*. — Вопросы истории, 1971, № 10; Виноградов В. Н, *Внешнеполитическая ориентация Румынии накануне первой мировой войны*, — НИИ, 1960, № У.

сивног посматрача²⁵ већ је и сама водила активну политику, ступивши, на крају крајева, у тајни антируски савез са Њемачком. На руску политику према Турској онажно је утицала међународна ситуација на Балкану и Блиском истоку. Уочи првог свјетског рата Турска је три пута учествовала у војним конфликтима: 1911—1912. године у рату с Италијом, 1912—1913. године против Балканског савеза, а 1913. године — против Бугарске. Те исте — 1913. године у Цариград је приспјела њемачка војна мисија генерала Лимана фон Сандерса, што је довело до корјените промјене ситуације у рејону Мореуза и приморало Петроград да изврши корекцију у својој балканској и блискоисточној политици.

У овом чланку узети су у обзир сви ти факти, благодарећи којима је „нови курс“ Сазонова—Кокковцова у следећој етапи претрпио измјене, премда је у цјелини био оријентисан на одржавање мира између Русије и њеног сусједа.

Размотримо руско-турске односе са историјског аспекта. Када је и како настао нови правац спољне политике Русије на Балкану и Блиском истоку?

Неки историчари²⁶ те промјене везују за име министра иностраних послова А. П. Извољског, који је већ 1906. године позивао на ревидирање тзв. „одбрамдбене политике“ својих претходника А. Б. Лобанова-Ростовског и „далекоисточника“ В. Н. Ламздорфа, установљујући активизацију напора Русије за ревизију статуса Мореуза. А. П. Извољски је творац крилатице „Вратићемо Русију у Европу“, која је означавала преоријентацију спољне политике Руског царства с Далеког истока на европске земље и на Блиски исток, што је предвиђало и ревизију Лондонске конвенције из 1871. године о Мореузима. Ипак, Извољски је наставио стару политику споразумијевања с Аустро-Угарском о дијоби Балкана на утицајне сфере, рачунајући да ће Мореузи пасти под руски утицај. Он, такође, није био противник вршења притиска на Турску, па чак и конфронтације са њом, премда је измијењена међународна ситуација налагала другачије рјешавање питања црноморских мореуза.

Корјените измјене у плану Извољскога унијело је Посебно савјетовање, одржано 21. јануара 1908. године, које је, по нашем

²⁵ Kurat J. T, *How Turkey drifted into World War*. In: *Studies in international history. Essays / Presented to W. Morton. Medlicott 1967*, p. 206—307.

²⁶ Астафьев И. И, *Русско-германские дипломатические отношения 1905—1911 гг.*, М., 1972; Бестужев И. В, *Борьба в России по вопросам внешней политики. 1906—1911*, М., 1959.

мишљењу, и поставило основе „новог курса“ На том савјетовању је предсједник владе П. А. Столипин иступио са критиком спољно-политичког плана и принципа Извољског, иако се раније са њим саглашавао у низу питања. Предсједник владе је, прије свега, критиковао онај дио програма свог министра који је предвиђао могућност конфронтације Русије са Турском. „Другачија политика осим строго одбрамбене била би, у ово вријеме, бунило ненормалне владе и она би повукла и опасност за династију“ — изјавио је он. П. А. Столипин је за свој закључак навео три аргумента: неприпремљеност Русије за рат, сложеност међународне ситуације, која није омогућавала да се постави питање статуса Мореуза са позиција силе, и — пријетњу од новог револуционарног замаха у Русији.

Предсједник владе је план Извољског назвао „полутом без ослонца“, указавши да је претходно потребно обезбиједити снажни војни потенцијал који би царској Русији дозволио да Турској диктира своје услове. „Русији је“ — рекао је он — „потребан 'одмор', после кога ће се она оснажити и поново заузети припадајући јој ранг велике силе“.²⁷

Седам дана касније идентичну одлуку донио је и Савјет државне одбране, при чему је и тај највиши руски војни форум дошао до закључка да је неопходно „избјегавати дјejства која могу изазвати политичке компликације“ Савјет је одбацио план „Припремања рата са Турском“, сачињен још 1897 године по наређењу министра војске Н. Н. Обручева, и изјаснио се за рјешавање питања Мореуза мирним путем.²⁸

Влада је дезавуисала рјешење, прихваћено на сусрету Извољског и Ерентала у Бухлау, о сагласности Русије на анексију Босне и Херцеговине, а 21. октобра П. А. Столипин је доставио цару извјештај у којему су фигурирале сљедеће тачке: 1) о ликвидацији режима капитулација у Османској империји; 2) о ликвидацији у Турској система екстериторијалног поштанског саобраћаја који је за њу представљао терет и 3) о опрощтају финансијских дугова Турске Русији у висини од 500 милиона франака.²⁹

У замјену за то, турска влада би, по његовим рачунима, признала независност Бугарске и почела са Петроградом преговоре о измјени статуса Мореуза.³⁰

Према свједошци руског амбасадора у Турској Н. В. Чарикова, овај предлог је наишао на принципијелно разумијевање у Цариграду.³¹ Турска влада је званично признала бугарску краљевину, што је отварало пут за њено зближење са Турском. Бу-

²⁷ Шебунин А. Н, нав. дјело, стр. 93—97.

²⁸ Шебунин А. Н, Нав. дјело, стр. 93—97

²⁹ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 4, д. 641, л. 10—11.

³⁰ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 4, д. 641, л. 10—11.

³¹ Tcharykow N. V, *Reminiscences of Nikolas II* — The contemporary Review, London, 1928, v. 134, N 754, p. 445—453.

гарски историчар Ј. Стателова у раду „О питању бугарско-турских односа у периоду 1909—1911“³² навела је интересанте податке о контактима Бугарске са Турском, који су могли постати основа за увлачење Турске у састав општебалканске конфедерације. Истовремено је царска дипломатија повела кампању за регулисање односа Турске са другим балканским државама.

Важан догађај овог периода био је тзв. „Чариковљев демарш“ Извршавајући незваничну сугестију помоћника министра иностраних послова А. А. Њератова, амбасадор је предложио великом везиру (у приватној форми) обнављање руско-турског споразума постигнутог у Ункјар-Скелесију 1833. године ради заједничке одбране Мореуза.³³ Чариковљев предлог није прихваћен услед настојања њемачког амбасадора А. Маршала фон Биберштајна. Приликом сусрета са турским министром иностраних послова Маршал га је наговорио да одбије Чариковљев план. „Ако би Русија успјела да постигне тај циљ“, — телеграфисао је он у Берлин — „то би био задивљујући успјех за Словенство и тежак удар германизму у Турској. За ту политику су и везане руске претензије на Мореузе“.³⁴

Ствар коју је начео Чариков продужио је, последице његове оставке, нови руски амбасадор у Турској М. Н. Гирс. У неким радовима,³⁵ Гирса називају присталицом заузимања Мореуза војном силом и противником „новога курса“ С. Д. Сазонова, што оповргавају документи. Гирсов став о том питању могуће је пратити по његовим примједбама на меморандум савјетника Министарства иностраних послова барона М. А. Таубеа из 1905. године, којима је он одлучно одбио Таубеов предлог за искрцавање руског војног десанта на Босфор. М. Н. Гирс је писао: „Прво, питање корисности таквог рјешења (окупације Босфора — Ј. П) веома је спорно с тачке гледишта опште политике. Друго, заузимање Мореуза значи истјеривање Турака из Европе последице крвавог рата, при чему треба унапријед бити увјерен да европске силе никада неће дозволити да турску власт над Мореузима замијени руска“.³⁶

М. Н. Гирс је велику пажњу посвећивао питању ширења економских веза Русије са Турском. То није била лака ствар, пошто је Русија имала веома слабе позиције на турском тржишту, знатно заостајући за Енглеском, Француском, Њемачком и другим

Statelova E, *Sur la kuestion des relations Bulgaro-Turkues an cours de la periode 1909—1911* — Etudes Balkanikue, Sofia, 1970, t. V, p. 433—460.

³³ Галкин И. С, *Демарш Чарыкова в 1911 г. и позиция европейских держав*. У књизи: Из истории общественных движений и международных отношений, М., 1957.

³⁴ GP, Bd. XXX, № 10998, стр. 242—245.

³⁵ Види: Захер Я. М, *Константинополь и проливы*. — Красный архив, 1924, т. 7, стр. 45—47.

³⁶ Хвостов В. М, *Царское правительство о проблеме проливов в 1898—1911 гг.* — Красный архив, 1933, т. 6 (61), стр. 135—140.

западним земљама. Она се налазила на 7—8 мјесту по извозу и увозу роба у поређењу са другим државама, а улагање руског капитала у економику Турске — било је минимално.³⁷

Руска влада је први пут активизирала своју економску политику у Турској у вријеме босанске кризе 1908—1909. године, користећи бојкот аустроугарске робе у Османској царевини,³⁸ а затим је аналогне мјере предузела за вријеме италијанско-турског рата 1911—1912. године.³⁹ Само недјељу дана послје почетка рата, 2. октобра 1911. године предсједник министарског савјета В. Н. Коковцов послао је писмо помоћнику министра трговине и индустрије Д. П. Коновалову, предлажући да се настала ситуација искористи за ширење трговине са Турском.⁴⁰ Д. П. Коновалов је образовао специјалну комисију за проучавање блискоисточног тржишта, у чији састав су ушли представници индустрије нафте, рударства, млинарства, шећерне и шумске привреде, као и представници двију највећих банака — Руске спољнотрговинске банке и Азијско-донске банке.

Ради разматрања низа мјера за стимулацију развоја трговачких односа Русије са Турском сазвано је, у новембру 1911. године, у Петрограду специјално савјетовање. Било је ријешено: 1) снизити жељезничке тарифе и паробродске таксе на робу турског поријекла; 2) установити директни жељезнички трговачки саобраћај између двије земље; 3) упростити царинске формалности и проширити трговачке повластице за турску робу.⁴¹

Фебруара 1912. године у Одеси је формирано Југозападно одјељење Руске извозне палате, које је нарочиту пажњу посветило ширењу економских веза Русије са Блиским истоком. „На Исток“ — изјавио је предсједник Палате М. В. Довнар-Запольски — „ми можемо стићи не само са својим памучним ткањинама, ми можемо изнијети не само сукнене производе и сл., већ ће тамо поћи наше машине, тамо ће поћи нафта, угаљ, гвожђе. Ми смо дужни да развијамо, култивишемо Исток, не допуштајући тамо стране конкуренте“.⁴²

Своје филијале у Турској отвориле су Руска спољнотрговинска банка и Руско-азијска банка, а предсједник ове банке фабрикант А. И. Путилов ступио је у преговоре са Турском националном банком о учешћу у његовим операцијама.

³⁷ ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 18, д. 241, л. 250—253; Лисенко В. К, *Ближний Восток как рынок сбыта русских товаров*, Спб, 1918, с. 1—30. очерк, М., 1915, стр. 55.

³⁸ ЦГИА СССР, ф. 22, оп. 3, д. 131, л. 52—53.

³⁹ ЦГИА СССР, ф. 909, оп. 1, д. 403, л. 24.

⁴⁰ Види: Писарев Ю. А, *Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны*, М., 1985, стр. 52—54.

⁴¹ Там же.

Довнар-Запольский М. В, *Русский вывоз и мировой рынок*, Киев, 1914, стр. 1.

Ускоро за њима кренули су на Балкан и Блиски исток: компанија „Троугао“, која је тамо почела производњу гуме, а за њом акционарско друштво браће банкара Маврокордато, који су уложили капитал у руднике угља у Хераклијском рејону у Турској, Трговачка банка из Тифлиса јерменског мултимилионера Манташева, фирма нафтних магната „Браћа Нобел“ и десетак других монополиста.

Октобра 1913. године потписан је трговачки уговор између Русије и Турске, који је обезбјеђивао учешће руског капитала у турским монополима за експлоатацију нафте, производњу шећера, шибица, цигарет-папира и низа других производа. Оцјењујући значај тог уговора, амбасадор М. Н. Гирс је писао: „Први пут нам се створила могућност да приступимо јачању нашег економског утицаја у Турској, без чега нећемо бити у стању да остваримо задатке који су се овдје историјски формирали“

Новембра 1913. године Министарство иностраних послова поставило је код великих сила питање руског представништва у Савјету отоманског дуга.⁴³ С. Д. Сазонов је предложио М. Н. Гирсу да се о томе претходно споразумије са турском владом. „Нама је потребна сагласност Турске“ — писао је он у инструкцији од 9. новембра.⁴⁴ М. Н. Гирс је обавијестио Сазонова да је у Цариграду основан руско-турски комитет за разраду програма економске и културне сарадње између Турске и Русије⁴⁵ и обавијестио министра о потписивању споразума са Турском о изградњи железничких пруга. Везе Русије са Турском, писао је амбасадор, развијају се „уз опште уважавање заједничких интереса“ Истоветну оцјену тадашњих руско-турских односа дао је, у својим мемоарима тумач руске амбасаде у Цариграду. А. Н. Мандельштајм, добро обавијештен о расположењу владиних кругова у Турској. Он је писао да у Цариграду курс Сазонова — Гирса наилази на значајну подршку.⁴⁶

За вријеме балканских ратова (1912—1913) почела је нова етапа руске политике према Турској, коју карактерише крајња сложеност положаја Петрограда. С једне стране, Русија је била покровитељица и врховни арбитар Балканског савеза па је морала да садјејствује и осигурава његов успјех у рату са Турском, а — с друге, конфронтација између Турске и Балканског савеза (за вријеме другог балканског рата између Турске и Бугарске) разрушила је њене планове за стварање општебалканског савеза.

Русија је била против тих ратова, покушавајући да изглади међубалканске противурјечности и помири противнике, а када јој

⁴³ Види подробније: Бовыкин В. И. *Русско-французские противоречия на Балканах и Ближнем Востоке накануне первой мировой войны*, — Исторические записки, 1957, вып. 59.

⁴⁴ АВПР, ф. ПА, д. 1048, л. 545.

⁴⁵ Константинополь и проливъ, М., 1925, т. 1, с. 61—64.

⁴⁶ Мандельштам А. Н. *Младотурецкая держава. Историко-политический очерк*, М. 1915, стр. 55.

то није успјело, објавила је строгу неутралност, уздржавајући се не само од учешћа у рату, већ и од указивања било какве званичне помоћи ратујућим странама. Она је прекинула војну помоћ Црној Гори и привремено обуставила важност тајне руско-црногорске војне конвенције из 1910. године. С. Д. Сазонов је, у инструкцији амбасадору у Паризу А. П. Извољском од 15. новембра 1912. године, писао: „За Русију, која је остала неутрална за вријеме рата, створиће се могућност да, с једне стране — учврсти свој утицај код балканских држава уз укључивање у њихов број, ако то буде могуће, и Румуније, а, с друге стране — да учврсти свој положај према Турској, којој ће бити нужно, више него било када, да рачуна са нашим односима према њој“.⁴⁷

Ова је линија давала Русији могућност да опријечи мијешање Турске у војни конфликт Аустро-Угарска са Србијом, која је очекивала само повољан моменат за напад на њу.⁴⁸

Исти мотиви били су у основи руског става према питању статуса кво.⁴⁹ До почетка рата Балканског савеза са Турском, Русија је инсистирала на неповредивости државних граница балканских монархија, јер се плашила да ће, у случају побједи Турске или мијешања Аустро-Угарске у рат, бити умањена територијална права Србије, Бугарске и других балканских држава. Када је пак постало јасно да ће Балкански савез побиједити у рату са Турском, Русија је, прва од великих сила, дала предлог за ревизију застарјелих чланова Берлинског уговора из 1878. године о границама балканских држава, имајући у виду присаједињење тим државама оних народа са територије европске Турске који су били једноплемени са народима балканских држава. „Статус кво је мртав и сахрањен“ — изјавио је С. Д. Сазонов српском посланику у Петрограду Д. Поповићу 24. октобра 1912. године, управо наредног дана последице побједи српске војске над Турцима код Куманова.⁵⁰

Упоредо са тим, руска влада је била против такве диобе „турског наслеђства“ која би Турску оставила без Мореуза или се додатно главних територија Османског царства и, тако, угрожавала њен опстанак. С. Д. Сазонов је, 18. октобра 1912. године, писао руским посланицима у балканским државама да је влада спремна да размотри статус кво на Балкану на следећим основама: 1) одрицање великих сила од територијалних захвата у том региону; 2) признавање балканским државама принципа равнотеже уз очување постигнутих договора о одрицању од војне прерасподјеле

⁴⁷ ЦГИА СССР, ф. 105, оп. 1, д. 193, л. 9.

⁴⁸ Начелник аустроугарског Генералштаб генерал Конрад предложио је 5. децембра 1912. године цару Франју Јосифу да се Србији објави рат „не базирајући се ни на што“ (Chumensky L, *Erzherzog Franz-Ferdinand*, Wien, 1929, s. 138).

⁴⁹ АВПР, ф. Комиссия, оп. 910, д. 1079, л. 140.

⁵⁰ АВПР, ф. Комиссия, оп. 910, д. 149, л. 11.

новодобивених територија и 3) очување суверенитета Турске над Мореузима и територијом која обезбјеђује њихову заштиту.⁵¹

Сазонов је, у разговору са бугарским послаником у Петрограду, одржаном 23. октобра, предложио да се закључи мир између Бугарске и Турске управо на овим условима.⁵²

Пораз Турске у првом балканском рату искористиле су силе Централне коалиције тако што су поставиле питање диобе не само европских већ и азијских територија Османског царства. Још 4. октобра 1912. године, дакле уочи самог рата, Виљем II је писао државном секретару за иностране послове А. Кидерлон-Вехтеру да се, као резултат рата, може створити таква ситуација када ће империјалистичке државе почети са диобом наслеђства „болесника“ — Турске. „Источно питање треба да буде ријешено жељезом и крвљу. Али само у моменту који нам одговара! Управо сада!“ — изјављивао је он.⁵³

У другој половини јануара 1913. године поново се дотакао тог питања њемачки амбасадор у Цариграду барон Вангенгајм. „Мала Азија“ — телеграфисао је он у Берлин — „већ сада је умногоме слична Мароканској царевини прије Алжесираске конференције: брже, него што мисле, на дневни ред може се поставити питање њене диобе. Ако ми, при тој диоби, не желимо остати празних руку, дужни смо да управо сада приђемо споразумијевању са заинтересованим силама, управо са Енглеском“.⁵⁴ Исту мисао изразио је њемачки канцелар Т. Бетман-Голверг у разговору са њемачким амбасадором кнезом М. Лихновским, предложивши му да о томе разговара са Е. Грејом.⁵⁵

Царска влада, напротив, била је присталица очувања неприкосновености малоазијских територија Османске империје. „Скори распад Турске“ — писао је Сазонов цару 23. новембра 1913. године — „за нас не може бити пожељан“.⁵⁶

Крајем 1913. и почетком 1914. године наступила је још једна, трећа по реду, етапа предратних руско-турских односа, која се продужила управо до новембра 1914. године, тј. до почетка рата Турске са Русијом.

Ова етапа је карактеристична по заоштравању затегнутости у односима између двију држава, што је било изазвано преоријентацијом Турске на савез са Њемачком. Ова ствар је почела доласком њемачке војне мисије генерала Лимана фон Сандерса,⁵⁷ која

⁵¹ АВПР, ф. Комиссия, оп. 910, д. 194, л. 339.

⁵² АВПР, ф. ПА, д. 3700, л. 28.

⁵³ ГР, Bd. 33, № 12225, стр. 42.

⁵⁴ ГР, Bd. 34, I, № 12737.

⁵⁵ Ibidem, № 12744.

⁵⁶ АВПР, ф. ПА, д. 134, л. 66.

⁵⁷ Аветян А. С. *Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса*, М., 1966; Силин А. С. *Германская военная миссия Лимана фон Сандерса в Турции в декабре 1913 — июле 1914.* — Уч. зап. Кишиневского гос. у-та, 1964, т. 72.

је успоставила фактичку контролу над Мореузима и почела са снажним утицајем на политику Османског царства.⁵⁸

У Петрограду су ови догађаји изазвали велико неспокојство; оно је захватило чак и С. Д. Сазонова, који се раније одликовао уздржаношћу у политици према Турској. Под утицајем вијести о именовану генерала Сандерса за команданта цариградског војног округа, у који је улазио и Босфор, узнемирени министар је 23. децембра 1913. године послао писмо цару. „Шта да се ради“ — питао је он шефа државе — „да ли да се питање рјешава на плану војних компликација, или тражити други излаз?“ Сазонов је скретао пажњу цару да се ова ствар неће ограничити на рат само са Турском, јер ће јој Њемачка притећи у помоћ. „Рјешење овог питања“ — писао је он — „може бити пренесено из Цариграда на нашу западну границу, и то са свим посљедицама које из тога произлазе. Ваше императорско величанство треба да одлучи о тако одговорном рјешењу“.⁵⁹

Ради разматрања тога питања сазвано је 31. децембра/13. јануара 1914. године специјално савјетовање, којем је предсједавао предсједник владе В. Н. Коковцов. Сазонов је предложио да се конфликт не надувава и да се нађе компромисно рјешење, и то на тај начин што би се ступило у врло повјерљиве разговоре са Енглеском и Француском о заједничком притиску на Турску.⁶⁰ Министар је, као крајњу мјеру притиска, помињао финансијски бојкот Турске од стране сила Тројног споразума и привремено заузимање Трапезунта и Бејрута а, такође, појачање снага Кавкаског војног округа.⁶¹

В. Н. Коковцев је био против тих мјера, сматрајући их опасним. Предсједник министарског савјета је изразио сумњу у спремност да подржи финансијски бојкот. Материјална штета коју би претрпјела Француска у случају прекида мјеничног плаћања, рекао је он, „може охладити и саме патриотске страсти Француза“

Коковцев је још више сумњао у став Енглеске. Британска фирма Амстронг-Викерс учествовала је у реконструкцији турских докова, бродоградилница и арсенала, па и није била спремна да објави бојкот Турској.⁶² На Сазоновљево питање Е. Греј је одговорио уздржано,⁶³ а његов помоћник и непосредни руководилац Форињ-офиса А. Николсон ставио је на телеграм руског амбасадора у Лондону А. К. Бенкендорфа упућен С. Д. Сазонову 9.

⁵⁸ Истягин Л. Г, *Германское проникновение в Турцию и кризис русско-германских отношений зимой 1913—1914 гг.* — Уч. зап. И-та межд. отнош. Сер. истории, Вып. 8, М., 1962.

⁵⁹ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 9, д. 622, л. 66.

⁶⁰ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 9, д. 622, л. 6—7 АВПР, ф. Канцелярия, 1914, д. 158, л. 571.

⁶¹ Сухомлинов В. Л, *Воспоминания*, Берлин, 1927, стр. 200.

⁶² Арш Г Л, *Британская дипломатия и миссия Лимана фон Сандерса.* — Вестник ЛГУ, 1949, № 11, стр. 112—123.

⁶³ ВД., Vol. 10, Part. I, N 403, p. 417.

јануара 1914. године: „Бојим се да Сазонов сматра да смо ми и Француска безусловно спремни да узмемо учешћа у било каквим мјерама које измисли руска влада. То је и одвећ смјела претпоставка“.⁶⁴

Царска влада се није одлучивала на сепаратно дјејство. Сумирајући резултате савјетовања, Коковцов је изјавио: „Рачунајући, у ово вријеме, рат за највећу несрећу за Русију, савјетовање сматра крајње непожељним њено увлачење у европски конфликт“.⁶⁵

У преговорима са Берлином постигнуто је компромисно рјешење о преласку на другу дужност (инспектора турске војске) генерала Сандерса. Та дужност није била директно везана за питање Мореуза. Тим поводом Сазонов је писао: „Ново постављање Лимана, очито, није умањило његов значај као највишег начелника турске војске али даље остварење наших циљева је немогуће без рескирања да се заоштре односи са Њемачком“.⁶⁶

Ради разматрања постојеће ситуације, 8. фебруара 1914. године сазвано је ново специјално савјетовање, на којему су узели учешће представници трију струка: дипломатске, војне и поморске. Учесници савјетовања, једино са изузетком А. В. Немитца, изјаснили су се против војних акција у рејону Мореуза, аргументујући свој став неприпремљеношћу Русије за рат на два фронта — њемачкоми и турском.

Ипак је царска влада наставила да гаји наде у неутралност Турске. С. Д. Сазонов је 10. августа увјерио турску владу у спремност Русије, Енглеске и Француске да Порти гарантују независност ако она буде очувала неутралност у рату.⁶⁷ Када је 16. августа 1914. године у Петроград стигла вијест да је турско-њемачка екадра, на челу са „Гебеном“ и „Бреслауом“ испловила у Црно море, Сазонов је наредио директору дипломатске канцеларије при Ставки Н. А. Кудашеву да команданту Црноморске флоте адмиралу А. А. Ебергарду пренесе наређење да не ступа у ратна дјејства. „Настављам да се држим мишљења да је за нас важно да одржимо мирне односе са Турском“ — писао је министар.⁶⁸ Идентичну позицију заузела је и енглеска влада, која је сматрала још није наступило вријеме за рат са Турском.

Сазонов је 17. августа повјерљиво разговарао са француским амбасадором М. Палеологом о руским плановима за Мореузе. Не одричући да Русија има намјеру да „историјско питање“ Мореуза ријешити у своју корист, министар иностраних послова је додао да она не намјерава да угрози суверенитет Турске. „Чак и у случају побједе, ми ћемо чувати независност и неприкосновеност Турске, ако она у овоме рату остане неутрална“ — изјавио је

⁶⁴ *Ibid.*, Vol. 10, Part I, N 416.

⁶⁵ *Константинополь и проливы*, М., 1925, т. 1, стр. 68.

⁶⁶ Сазонов С. Д. *Воспоминания*, стр. 148.

⁶⁷ АВПР, ф. ПА, д. 4203, л. 10.

⁶⁸ *Константинополь и проливы*, т. 1, стр. 92—93.

Сазонов. — „Највише што ћемо захтијевати јесте промјена статуса Мореуза — установљење новог режима пловидбе који ће једнако важити за све државе које излазе на Црно море — за Русију, Бугарску и Румунију“.⁶⁹

Дијелићи Сазоновљево гледиште, руски амбасадор у Цариграду М. Н. Гирс опомињао је владу да не предузима акције које би могле испровоцирати Турску на рат. Он је 21. августа (2. IX) 1914. године писао С. Д. Сазонову: „Блокада Босфора представљала би хитни прекид односа и почетак рата. Ако сада постоје било какве шансе да се рат избјегне, треба да их искористимо“.⁷⁰

Под предсједништвом С. Д. Сазонова одржано је 10. септембра 1914. године у Министарству иностраних послова савјетовање руководиоца тог министарства са представницима Поморског генералштаба. На том савјетовању разматрано је питање става Русије у случају да Турска пређе на активна дјјства на Црном мору, која су могла довести до рата. Закључено је да се треба придржавати крајње обазривости. Телеграмом упућеним 11. септембра адмиралу А. А. Ебергарду Сазонов је молио да узима у обзир политичке аргументе и војно-стратешке планове. „Сложеност задатака на европском ратном попришту“ — писао је он — „шприморава нас да учинимо све што је могуће да би се избјегло рат са Турском, који би одвукао дио наших снага и могао захватити читаво Балканско полуострво и тако омести наша заједничка дјјства са Србијом против Аустрије“.⁷¹

Министар је изражавао бојазан да ће, у случају неуспјеха операција против турске флоте, неутралне балканске државе одбити да се прикључе том савезу. „Узимајући у обзир борбене шансе“, — писао је он — „треба имати у виду судбоносне посљедице које би нас оптеретиле у случају неуспјеха у том сукобу, како непосредну — која проистиче из недјјљивог господарења Турске у Црном мору, тако и моралну — која би у знатној мјери паралисала утисак наших успјеха у Галицији код неутралних балканских држава“.⁷²

У „моралне факторе“ Сазонов је уврстио и питање покретача рата. Овај министар је сматрао крајње важним да Русија не буде иницијатор рата, већ противничка страна. „С општеполитичког гледишта . . врло је важно да рат са Турском, ако се покаже да је он неизбјеган, изазове Турска“ — писао је он Н. А. Кудашеву 16. августа 1914. године.⁷³

Сагласно том опредјелјењу, рађени су и војно-оперативни планови Црноморске флоте. Командни штаб Црноморске флоте упутио је 27. децембра 1913. године на одобрење министру помор-

⁶⁹ Пуанкаре Р. *На службе Францији*, М., 1936, т. 1, стр. 64.

⁷⁰ АВПР, ф. ПА, д. 1142, л. 4.

⁷¹ МОЭИ, сер. 3, т. У1, ч. 1, № 245.

⁷² Исто.

⁷³ *Константинополъ и проливъ* т. 1, стр. 93.

ства „План операција Црноморске флоте за 1914. годину“, који је био заснован на претпоставци да Турска отпочне прва с активним војним дјејствима.⁷⁴ У преамбули пројекта плана стојало је: „Пошто своју војску није ојачала у 1913. години паралелно са снажењем њемачке и аустријске армије, зато што на Црном мору нема ни јаку флоту, ни довољно средстава за превоз јаког десанта, а такође и због бојазни од унутрашњих потреса, Русија неће прва започети рат“.⁷⁵

Начелник Морнаричког генералштаба вицеадмирал А. И. Русин критиковао је овај план на савјетовању одржаном 10. септембра 1914. године. Он, ипак, није постигао измјену овог плана, пошто је био усамљен у мишљењу да треба одложити рат са Турском. А. И. Русин је 24. јуна 1914. године, дакле само мјесец прије почетка њемачког рата, писао министру морнарице да ће Русија бити спремна за рат на Црном мору тек после 1917. године, тј. у вријеме када, по мишљењу Морнаричког генералштаба, руска флота буде јача од турске и буде у стању да обезбиједи операције за освајање Мореуза.⁷⁶

Пошто је 16. октобра њемачко-турска војнопоморска ескадра напала Одесу и друге незаштићене црноморске луке, војна конфронтација је била неизбјежна. С. Д. Сазонов је чак и у том моменту покушао да овај конфликт ријеши дипломатским путем. Он је позвао отправника послова турске амбасаде у Петрограду Фахредин-бега и дао му сљедећу изјаву: „Ако би Турска дала изјаву да ће одмах протјерати све Њемце, војнике и морнаре, било би тада могуће приступити преговорима о задовољштину за вјероломни напад на наше обале и њиме изазвану штету“.⁷⁷ Али, турска влада је одбацила овај предлог руског Министарства иностраних послова.

Рат између Турске и Русије почео је 20. октобра (1. новембра) 1914. године.

Превео са руског:
Радоман Јовановић

⁷⁴ Симоненко В. Г, *Морской генеральный штаб русского флота (1906—1917)*. Канд. дис. Л., 1975, стр. 85.

⁷⁵ ЦГА ВМФ СССР, ф. 418, оп. 1, д. 531, л. 102.

⁷⁶ Красный архив, 1924, т. 7, стр. 53—54.

⁷⁷ Цит. по: Миллер А. Ф, *Очерки новейшей истории Турции*, М., 1947, л. 44.